

ŠIAULIŲ APSKRITIES RETAI APGYVENTŲ TERITORIJŲ POKYČIAI IR DEMOGRAFINĖS RAIDOS YPATUMAI

Edis Kriaučiūnas, Gintaras Ribokas

Lietuvos socialinių tyrimų centras, Sociologijos institutas, Visuomenės geografijos skyrius

A. Goštauto g. 11, LT-01108, Vilnius

El. paštas: edis.geo@gmail.com, gintaras.geo@gmail.com

Anotacija

Pastaraisiais metais Lietuvoje ypač sustiprėjo gyventojų skaičiaus mažėjimo tendencijos. Šie procesai intensyvūs tiek mieste, tiek kaime, tačiau kaimiškose teritorijose gyventojų skaičiaus mažėjimas akivaizdus. Formuojasi retai gyvenamų teritorijų arealai ir, jei anksčiau tai buvo būdinga Rytų Lietuvai, pastaraisiais metais kaimiškos teritorijos itin sparčiai retėja ir kituose regionuose, ypač – Šiaulių apskrities teritorijoje, kuri paskutiniaisiais metais pagal gyventojų skaičiaus mažėjimo tempus yra viena „pirmaujančių“ Lietuvoje. Straipsnyje geografiniu požiūriu analizuojamos Šiaulių apskrities retai gyvenamos teritorijos, jų raidos tendencijos, gyventojų skaičiaus pokyčiai ir teritorinio išsidėstymo ypatumai. Atsižvelgiant į gautus rezultatus, aptariamos galimos apskrities kaimiškų teritorijų raidos kryptys.

Pagrindiniai žodžiai: kaimo gyventojai, retai gyvenamos teritorijos, depopuliacija, gyventojų geografija.

Įvadas

Gyventojų skaičiaus mažėjimo klausimai Lietuvoje jau tapo įprasta viešojo diskurso tema. Gyventojų mažėjimas vertinamas skirtingai, tačiau vyrauja neigiamos vertinimo tendencijos. Iš tiesų gana sudėtinga spręsti „gerai“, „blogai“ ar „nieko baisaus“, kad Lietuvos teritorija tuštėja, tačiau akivaizdu, kad Lietuvoje XX a. nevyko natūralus kaimo gyventojų kėlimasis į miestus (tai nutiko daugelyje demokratinių valstybių). Sovietmečiu miestų tinklas Lietuvoje buvo formuotas planingai (kitai sakant, „dirbtinai“) ir minėtas kaimo gyventojų kėlimosi į miestą procesas taip pat buvo nenatūralus: suformuota socialistiniam ūkiui tinkama teritorinė apgyvendinimo sistema, išauginti maži ir vidutinio dydžio miestai, centrinės kolūkių gyvenvietės, o rinkos ekonomikos sąlygomis paaiškėjo, kad gyventojų apgyvendinimo struktūra neatitinka naujų ekonominių realijų: mažuose ir vidutiniuose miestuose nepakanka darbo vietų, o kaimo gyventojų skaičius yra per didelis. Galbūt dėsninga tai, kad teritorinis gyventojų pasiskirstymas Lietuvoje yra (ar bent jau buvo) gana inertiškas – lietuviai gana sunkiai keičia gyvenamąją vietą Lietuvoje. Bet (paradoksas!) labai lengvai iškeičia gyvenamąją vietą į gyvenimą

užsienyje. Taigi turėjusį vykti natūralų gyventojų kėlimąsi į miestus (teritorinį gyventojų persiskirstymą) dabartinėmis sąlygomis pakeitė emigracija, kur miestai yra nebe Šiauliai ar Kaunas, o Edinburgas ir Londonas. Galima tik spėti, kokia būtų kaimiškų teritorijų raida, jei ne tokie intensyvūs emigracijos tempai, tačiau akivaizdu, kad atokiose kaimiškose teritorijose kaimo gyventojų skaičius bet kuriuo raidos atveju būtų mažėjęs.

Gyventojų skaičiaus mažėjimas Lietuvoje turi tam tikras regionines tendencijas, taip pat skirtumų tarp gyventojų skaičiaus pokyčių mieste ir kaime. Nors miesto gyventojų skaičiaus mažėjimo tempai ne mažesni, o dažnai ir didesni nei kaimo (tai išimtinai lemia emigracija), vyrauja nuomonė, kad labiausiai Lietuvoje tuštėja kaimas. Tai suprantama: tuščios sodybos ir apleisti laukai geriau matomi. Tačiau kaimo ir miesto gyventojų santykis visą nepriklausomybės laikotarpį išliko beveik nepakitęs. Pabrėžtina, kad nepriklausomybės laikotarpiu kaimo funkcijos iš esmės pasikeitė: kaimas nebėra žemės ūkio darbuotojų gyvenamoji vieta. Beveik ketvirtadalis Lietuvos kaimo gyventojų gyvena aplink penkis didžiuosius miestus ir daugelis jų dirba mieste. Užimtųjų žemės ūkyje, miškininkystėje ir žuvininkystėje dalis paskutiniaisiais metais sudaro tik apie 30 proc. nuo visų užimtųjų kaime. Taigi apie 70 proc. kaimo dirbančiųjų yra užimti kitose veiklose.

Jei šalia miestų kaimo gyventojų pastaraisiais metais arba daugėjo, arba mažėjimo tempai buvo labai nežymūs (Kriaučiūnas, 2010), tai atokesnėse teritorijose, kuriose žemės ir miškų ūkis neturi veiklos alternatyvų, kaimo gyventojų intensyviai mažėjo; teritorijos tuštėjo, ir šis procesas vargu ar greitai pakeis kryptį. Formuojasi retai gyvenamų teritorijų arealai ir, jei anksčiau tai buvo būdinga Rytų Lietuvai, pastaraisiais metais kaimiškos teritorijos itin sparčiai retėja ir kituose regionuose, ypač Šiaulių apskrities teritorijoje, kuri paskutiniaisiais metais pagal gyventojų skaičiaus mažėjimo tempus ėmė pirmauti Lietuvoje.

Tyrimo metodika

Šiame straipsnyje geografiniu požiūriu analizuojamos Šiaulių apskrities retai gyvenamos teritorijos, jų raidos tendencijos, gyventojų skaičiaus pokyčiai ir teritorinio išsidėstymo ypatumai. Analizei panaudoti Statistikos departamento pateikiami gyventojų skaičiaus duomenys (www.stat.gov.lt): 2001 m. visuotinio gyventojų ir būstų surašymo duomenys (1, 2, 3, 4 lentelės, 1 pav.); 2011 m. visuotinio gyventojų ir būstų surašymo duomenys (tik bendras gyventojų skaičius pagal savivaldybes, žr. 1 lent.); 2012 m. gyventojų skaičiaus metų pradžioje duomenys (kaimo gyventojų skaičius, žr. 2 lent.). Taip pat panaudoti Gyventojų registro tarnybos duomenys: gyventojų, deklaravusių gyvenamąją vietą atitinkamoje seniūnijoje 2012 m. sausio 1 d., skaičius (žr. 3–4 lent., žr. 1 pav.). Kai kurių seniūnijų gyventojų skaičiaus duomenys vėliau patikslinti pačiose seniūnijose (žr. 4 lent.).

Viena metodologinių problemų – gyvenamąją vietą deklaravusių gyventojų skaičius ne visada tiksliai parodo realų gyventojų skaičių; kai kuriose seniūnijose realus gyventojų skaičius yra mažesnis, kai kuriose – didesnis. Kai kurios seniūnijos veda ūkinės knygas ir žino apytiksliai realų gyventojų skaičių, tačiau tokių seniūnijų yra nedaug. Visuotinio 2011 m. gyventojų ir būstų surašymo išsamūs duomenys šio tyrimo metu dar nebuvo paskelbti. Todėl straipsnyje 2012 m. Retai apgyventos teritorijos (toliau – RAT) išskirtos daugiausia naudojant oficialius Gyventojų registro tarnybos duomenis.

Gyventojų tankumą skaičiavo šio straipsnio autoriai, panaudodami Nacionalinės žemės tarnybos ir VĮ Registrų centras leidinyje „Lietuvos Respublikos žemės fondas, 2011 m. sausio 1 d.“ (www.zis.lt/download.php/fileid/71) pateiktus savivaldybių kaimo ir miesto teritorijų plotus. Seniūnijų plotai pateikiami pagal VĮ Registrų centras duomenis ir GIS duomenų bazę.

Retai apgyventos teritorijos (RAT) išskirtos pagal ankstesniuose Lietuvos mokslininkų darbuose sudarytą RAT išskyrimo ir skirstymo metodiką (Daugirdas, 2002; Daugirdas ir kt., 2003; Daugirdas, Baubinas, 2003; 2007; 2008). Šiame straipsnyje RAT laikomos teritorijos, kuriose gyventojų tankumas yra mažesnis nei $12,5 \text{ gyv./km}^2$. Tačiau pateikiami duomenys ir apie tas teritorijas, kuriose gyventojų tankumas yra iki 15 gyv./km^2 , t. y. apie tas teritorijas, kurios artimiausiais metais gali papildyti RAT tinklą. Pagal minėtus tyrimus RAT skirstomos į tris klases: I – mažiau kaip 5 gyv./km^2 ; II – $5\text{--}10 \text{ gyv./km}^2$; III – $10\text{--}12,5 \text{ gyv./km}^2$.

Šiaulių apskrities teritorijoje yra 53 kaimiškos seniūnijos. Dauguma jų yra tik kaimiškose teritorijose, o į kai kurių teritorijas įtrauktos ir miestų teritorijos (Akmenės, Ventos, Joniškio, Žagarės, Užvenčio, Linkuvos, Pakruojo, Šeduvos). Skaičiuojant RAT, dėl

tam tikrų administracinio suskirstymo ypatumų, išky-la metodologinė problema: minėti miestai administraciškai (seniūnijų lygmeniu) sujungti su aplinkinėmis kaimiškoms teritorijomis, o kiti miestai (Radviliškis, Kelmė, Naujoji Akmenė, Kuršėnai, Tytuvėnai) nuo jų atriboti. Kaimiškose seniūnijose aplink Radviliškį ir Kelmę gyventojų tankumas yra pakankamai didelis, todėl jų teritorijos nepriskirtinos RAT, tačiau Naujosios Akmenės kaimiškoje seniūnijoje ir Tytuvėnų apylinkių seniūnijoje gyventojų tankumas nesiekia $12,5 \text{ gyv./km}^2$, o Kuršėnų kaimiškoji seniūnija priskirtina teritorijoms, kurios artimiausiu metu gali papildyti RAT. Tad seniūnijose, kurių teritorijose yra ir miesto teritorijos, gyventojų tankumas yra didesnis, o tose priemiesčių seniūnijose, kurios atribotos nuo miestų – mažesnis, nors realūs kaimo ir miesto ryšiai nuo jų priskyrimo vienai ar kitai seniūnijai nepriklauso. Analizuojant RAT, dėl minėtų ypatumų susidaro gana ryškūs skirtumai: skaičiuojant kaimo gyventojų tankumą, 2001 m. Šiaulių apskrities teritorijoje buvo 12 RAT, skaičiuojant bendrą seniūnijos gyventojų tankumą, o Naujosios Akmenės miesto ir Tytuvėnų seniūnijų gyventojų skaičių sujungus su šių miestų seniūnijų gyventojų skaičiumi – 9 RAT. 2012 m. tokių teritorijų jau buvo atitinkamai – 21 ir 15.

Žinant šią metodologinę, dėl administracinės teritorijų priklausomybės kylančią problemą, šiame straipsnyje nuspręsta analizuoti kaimo gyventojų tankumą. (Beje, kaimo gyventojų tankumas buvo skaičiuojamas ir anksčiau minėtuose tyrimuose.) Iš tų seniūnijų, kuriose yra Akmenės, Ventos, Joniškio, Žagarės, Pakruojo, Linkuvos, Šeduvos ir Užvenčio miestai, išskaičiuotas miestų gyventojų skaičius, o, skaičiuojant gyventojų tankumą, iš bendro seniūnijos ploto atimti juose esančių miestų plotai. Nustatyta, kad neskaičiuojant miestų gyventojų, RAT priskirtinos Akmenės, Žagarės, Linkuvos ir Užvenčio seniūnijos, o Ventos, Joniškio, Pakruojo ir Šeduvos seniūnijos, net ir atėmus miestų gyventojus, nėra retai gyvenamos.

Bendrieji gyventojų skaičiaus kaitos dėsningumai

Šiaulių apskrities teritorijoje pastaraisiais metais gyvena apie 10 proc. Lietuvos gyventojų, o kaimo gyventojų dalis sudaro 11,6 proc. (2012 m.) Lietuvos kaimo gyventojų. Apskrities teritorijoje kaimo gyventojų dalis sudaro 37,9 proc. (2012 m.). Taigi ši apskritis yra labiau kaimiška nei Lietuvos vidurkis (33 proc.). Neskaičiuojant Šiaulių rajono savivaldybės teritorijos, kurios kaimiškumo lygis yra didelis, tačiau natūralus, nes nemažą dalį kaimo gyventojų sudaro gyvenantys priemiesčiuose, didžiausia kaimo gyventojų dalimi išsiskiria Pakruojo (72,2 proc.) ir Kelmės (62,4 proc.) savivaldybių teritorijos, o mažiausias kaimiškumo lygis yra Akmenės rajono savivaldybės teritorijoje – 37,8 proc. Šioje savivaldybėje daugelis kaimo teritorijų yra retai gyvenamos.

Pagal išankstinius 2011 m. gyventojų ir būstų surašymo duomenis (www.stat.gov.lt), 2001–2011 m. Šiaulių apskrityje gyventojų skaičius sumažėjo – 64,3 tūkst., arba 17,4 proc. Didesni gyventojų skaičiaus mažėjimo tempai buvo tik Utenos ir Tauragės apskrityse. Jei šiaurės rytų Lietuvos teritorijose spartūs gyventojų skaičiaus mažėjimo procesai stebimi jau seniai (nuo sovietmečio) ir šis regionas ilgą laiką buvo depopuliacinių procesų Lietuvoje lyderis, tai pastaraisiais metais „lyderio“ vaidmenį perima labiau į vakarus esančios teritorijos. Taip vienu depopuliacijos lyderiu Lietuvoje tapo Šiaulių apskrities teritorija.

Ypač stipriai šis procesas išryškėjo pastaraisiais metais. 2010 m. Šiaulių apskrities kaimo gyventojų sumažėjo 3,9 proc. ir tai buvo didžiausias sumažėjimas Lietuvoje. Dėl įvykusių mokesčių pokyčių, iki tol savo emigracijos nedeklaravę Lietuvos piliečiai 2010 m. labai intensyviai deklaravo išvykimą, o tai lėmė ir labai spartų statistinį gyventojų skaičiaus mažėjimą. Neabejotinai šis skaičius neatspindi tik vienerių metų pokyčio, jis turėtų būti „išdalytas“ ir ankstesniems metams, tačiau paskutiniųjų metų regionines pokyčių kryptis patvirtina ir naujais duomenys: 2011 m. Šiaulių apskrities kaimo gyventojų sumažėjimas vėl buvo didžiausias Lietuvoje – 2,6 proc.

1 lentelė

Gyventojų skaičius ir tankumas Šiaulių apskrities savivaldybių teritorijose (pagal 2001 ir 2011 m. visuotinio gyventojų ir būstų surašymo duomenis)

Savivaldybė	Teritorijos plotas, km ²	Gyventojų skaičius (tūkst.)		Gyventojų skaičiaus pokytis 2001–2011 m.m.		Gyventojų tankis, gyv./km ²	
		2001 m.	2011 m.	(tūkst.)	(%)	2001 m.	2011 m.
Akmenės r. sav.	843,7	30,2	23,6	-6,6	-22,0	35,8	27,95
Joniškio r. sav.	1152,2	31,9	26,2	-5,7	-18,0	27,7	22,7
Kelmės r. sav.	1705,3	40,8	32,1	-8,7	-21,3	23,95	18,9
Pakruojo r. sav.	1315,6	29,5	23,6	-5,9	-19,9	22,4	17,9
Radviliškio r. sav.	1634,8	52,1	42,0	-10,1	-19,4	31,9	25,7
Šiaulių r. sav.	1807,3	51,6	45,1	-6,5	-12,6	28,6	24,96
Šiaulių m. sav.	81,1	133,8	113,1	-20,7	-15,5	1650,8	1395,1
Šiaulių apskritis	8540	370,1	305,8	-64,3	-17,4	43,3	35,8
Lietuva	65300	3484,0	3053,8	-430,2	-12,3	53,4	46,8

Autoriai yra nagrinėję bendras kaimo gyventojų skaičiaus kaitos tendencijas Lietuvoje po 1990 m. (Kriaučiūnas, 2010). Kaimo gyventojų skaičius Lietuvoje sovietmečiu mažėjo bendrame gyventojų skaičiaus augimo kontekste (pagrindinė kaimo gyventojų skaičiaus mažėjimo priežastis – gyventojų išvykimas į miestą). Tačiau, atkūrus nepriklausomybę, kaimo gyventojų skaičius stabilizavosi ir net šiek tiek didėjo. Ši didėjimą lėmė tendencijos Vakarų ir Vidurio Lietuvoje, o Rytų Lietuvoje kaimo gyventojų skaičius ir tuomet mažėjo. Nuo 1992 m. bendras Lietuvos gyventojų skaičius nuosekliai mažėja, tačiau pirmiausia ėmė mažėti miesto gyventojų skaičius, o ryškus kaimo gyventojų skaičiaus mažėjimas prasidėjo 1994–1995 m.

Šiaurės rytų Lietuvos regionas visą nepriklausomybės laikotarpį išliko depopuliacinių procesų lyderiu, tačiau, kaip jau minėta, pastaraisiais metais regioninės tendencijos keičiasi. Tai neabejotinai lemia emigracija. Rytų Lietuvos regionas ištuštėjo jau seniau ir iš ten tiesiog fiziškai nebėra kam emigruoti, nes liko tik garbingo amžiaus senjorai, o Vakarų Lietuvoje nepriklausomybės laikotarpio pradžioje buvęs gimstamumo padidėjimas lemia, kad dabar emigruoja nuo to laiko užaugęs jaunimas.

Statistikos departamento duomenys rodo, kad šiaurės rytų Lietuvoje gyventojų skaičiaus mažėjimą 2009–2011 m. panašiomis dalimis (apie 50 proc.) lėmė tiek emigracija, tiek neigiama natūrali kaita. Kai kuriais atvejais, pavyzdžiui, Ignalinos savivaldybės teritorijoje neigiama natūrali gyventojų kaita sudaro apie 70 proc. viso gyventojų skaičiaus sumažėjimo. Kitose Lietuvos teritorijose, ypač didžiuosiuose miestuose ir artimiausiose jiems teritorijose, kur dėl jaunesnio gyventojų amžiaus yra didesnis gimstamumas, svarbiausia priežastis, neretai lemianti visą gyventojų skaičiaus mažėjimą, yra emigracija.

Daugumoje Šiaulių apskrities administracinių rajonų emigracija pastaraisiais metais lėmė 75–85 proc. gyventojų skaičiaus mažėjimą, o Šiaulių mieste – 97 proc. ir daugiau (www.stat.gov.lt). Iš pateiktų skaičių matyti, kad pastaraisiais metais Šiaulių apskrities teritorija yra aiškiai besiformuojantis depresinis regionas. Pagal paskutiniųjų metų kaimo gyventojų mažėjimo tempus Šiaulių regionas „pirmauja“ Lietuvoje.

Šiaulių apskrities retai apgyventos teritorijos

Lietuvos retai gyvenamos teritorijas daugiausiai tyrinėjo geografi: Daugirdas (2002), Daugirdas ir kt. (2003), Daugirdas, Baubinas (2003; 2007; 2008).

Pagal ankstesnius tyrimus Lietuvos retai gyvenamas teritorijas (RAT) galima skirstyti į tris klases: I – mažiau kaip 5 gyv./km²; II – 5–10 gyv./km²; III – 10–12,5 gyv./km² (Daugirdas, Baubinas, 2007). Ankstesniais tyrimais taip pat buvo suskaičiuotos teritorijos, kuriose kaimo gyventojų tankumas yra iki 15 gyv./km². 2001 m. tokių rajonų savivaldybių Lietuvoje buvo 15, o 2006 – 19 (Daugirdas, Baubinas, 2007). 2012 m. duomenimis, Lietuvoje jau yra 22 savivaldybės, kurių teritorijose kaimo gyventojų tankumas yra mažesnis nei 15 gyv./km². Per pastaruosius metus į šią kategoriją pateko Šiaulių apskrityje esančios Joniškio, Pakruojo ir Radviliškio rajonų savivaldybės (žr. 2 lent.). Jei 2001 m. Šiaulių apskrities teritorijoje buvo tik viena – Akmenės – savivaldybė, kurioje kaimo gyventojų tankumas nesiekė 15 gyv./km², tai 2012 m. liko tik viena – Šiaulių rajono – savivaldybė, kurioje kaimo gyventojų tankumas yra didesnis nei šis rodiklis.

Šiaulių apskrityje vidutinis kaimo gyventojų tankumas 2012 m. duomenimis, buvo 14,6 gyv./km² (žr. 2 lent.). Mažiausias apskrityje kaimo gyventojų skaičiaus tankumas yra Akmenės rajono savivaldybės teritorijoje – vos 11,5 gyv./km², o didžiausias – Šiaulių rajono savivaldybės teritorijoje (žr. 2 lent.), tačiau būtina priminti, kad daugelis šios savivaldybės gyventojų tik statistiškai yra priskirti kaimo gyventojams. Realiai jie yra kaimo (priemiesčio) teritorijose gyvenantys miestiečiai (dirbantys mieste).

Kaip minėta, šiame straipsnyje RAT laikomos teritorijos, kuriose gyventojų tankumas yra mažesnis nei 12,5 gyv./km², tačiau pateikiami duomenys ir apie tas teritorijas, kuriose gyventojų tankumas yra iki 15 gyv./km²; t.y. apie tas teritorijas, kurios artimiausiais metais gali papildyti RAT tinklą.

2 lentelė

Kaimo gyventojų skaičius ir tankumas Šiaulių apskrities savivaldybių teritorijose

Savivaldybė	Kaimiškų teritorijų plotas, km ²	Kaimo gyventojų skaičius (tūkst.)		Kaimo gyventojų skaičiaus pokytis 2001–2012 m.		Kaimo gyventojų tankis, gyv./km ²	
		2001 m. *	2012 m.**	(tūkst.)	(%)	2001 m. *	2012 m.**
Akmenės r. sav.	827,9	11343	9480	-1863	-16,4	13,7	11,5
Joniškio r. sav.	1138,5	18274	15559	-2715	-14,9	16,1	13,7
Kelmės r. sav.	1684,2	26212	21713	-4499	-17,2	15,6	12,9
Pakruojo r. sav.	1309,8	21660	18119	-3541	-16,4	16,5	13,8
Radviliškio r. sav.	1612,0	28006	23731	-4275	-15,3	17,4	14,7
Šiaulių r. sav.	1795,6	37431	33278	-4153	-11,1	20,9	18,5
Šiaulių apskritis	8386	142926	122180	-20746	-14,5	17,1	14,6
Lietuva	63634	1152805	1073395	-95842	-8,3	18,1	16,6

* – pagal 2001 metų visuotinio gyventojų ir būstų surašymo duomenis;

** – pagal gyventojų skaičiaus metų pradžioje duomenis (www.stat.gov.lt).

Kaip jau minėta, Šiaulių apskrities teritorijoje yra 53 kaimiškos seniūnijos. Atlikus RAT inventorizaciją nustatyta, kad 2001 m. Šiaulių apskrities teritorijoje buvo 21 seniūnija, kurioje kaimo gyventojų tankumas yra mažesnis nei 15 gyv./km². Iš jų RAT (gyventojų tankumas – mažiau nei 12,5 gyv./km²) buvo 12 seniūnijų (žr. 3, 4 lent., 1 pav.). Skirstant pagal jau minėtas tankumo klases, 2001 m. apskrities seniūnijos pagal kaimo gyventojų tankumą pasiskirstė taip: 1) seniūnijų, kuriose gyventojų tankumas būtų mažesnis nei 5 gyv./km², Šiaulių apskrities teritorijoje nebuvo; 2) seniūnijų, kuriose kaimo gyventojų tankumas – 5–10 gyv./km², buvo 4; 3) seniūnijų, kuriose kaimo gyventojų tankumas – 10–12,5 gyv./km², buvo 8; 4) seniūnijų, kuriose kaimo gyventojų tankumas – 12,5–15 gyv./km², buvo 9. Teritoriškai rečiausiai gyvenama Šiaulių apskrities vieta buvo (ir yra) šiaurės rytinė, su Latvija besiribojanti apskrities dalis – Akmenės rajono savivaldybės teritorijos šiaurinė dalis ir Joniškio rajono savivaldybės teritorijos vakarinė dalis.

Autoriai surinko duomenis apie gyventojų skaičių Šiaulių apskrities kaimiškose seniūnijose 2012 m. pradžioje. Kaip jau minėta, duomenys gauti iš Gyventojų registro tarnybos. Tai gyventojų, deklaravusių gyvenamąją vietą atitinkamoje seniūnijoje, skaičiai. Kai kurių seniūnijų gyventojų skaičiaus duomenys vėliau patikslinti (paaiškinimus žr. 4 lent.). Remiantis surinktais duomenimis, 2012 m. Šiaulių apskrityje jau buvo 27 seniūnijos, kuriose kaimo gyventojų tankumas mažesnis nei 15 gyv./km², ir 21 RAT tinklui priskirtina (kaimo gyventojų tankumas mažesnis nei 12,5 gyv./km²) seniūnija. Labai akivaizdžiai matytu, kad dabar Šiaulių apskrities RAT sudaro tos seniūnijos, kuriose 2001 m. gyventojų tankumas dar buvo iki 15 gyv./km². Taigi tose devyniose seniūnijose, kuriose kaimo gyventojų tankumas 2001 m. buvo nuo 12,5 iki 15 gyv./km², jis nukrito žemiau 12,5 gyv./km² rodiklio. Skirstant pagal minėtas tankumo klases, 2012 metais seniūnijos pagal gyventojų tankumą pasiskirstė taip: 1) atsirado viena seniūnija, kurioje kaimo gy-

ventojų tankumo rodiklis nukrito žemiau 5 gyv./km² (tai Jonišio raj. savivaldybės Gaižaičių seniūnija); 2) seniūnijų, kuriose kaimo gyventojų skaičiaus tankumas – 5–10 gyv./km² padvigubėjo ir dabar jų yra jau 8; 3) seniūnijų, kuriose kaimo gyventojų tankumas –

10–12,5 gyv./km², dabar yra 13; 4) seniūnijų, kuriose kaimo gyventojų tankumas – 12,5–15 gyv./km², yra 6. Pastarajai klasei teko priskirti seniūnijas, kurios 2001 metais dar negalėjo būti laikomos retai gyvenamomis teritorijomis.

3 lentelė

Šiaulių apskrities RAT pasiskirstymas pagal gyventojų tankumo klases

	Kaimo gyventojų tankumo klasės			
	< 5 gyv./km ²	5–10 gyv./km ²	10,1–12,5 gyv./km ²	12,6–15 gyv./km ²
Seniūnijų skaičius 2001 m.	0	4	8	9
Seniūnijų skaičius 2012 m.	1	8	13	6

Pakruojo rajono savivaldybės teritorijoje 2001 m. nebuvo nė vienos retai apgyventos seniūnijos, o 2012 m. tokių yra 3. Kelmės rajono savivaldybės teritorijoje 2001 m. buvo tik viena retai apgyventa seniūnija (Šaukėnų), o 2012 m. jau yra 5 tokios seniūnijos. Jonišio rajono savivaldybės teritorijoje retai gyvenamų seniūnijų skaičius išaugo nuo 3 iki 5, o Akmenės, Radviliškio ir Šiaulių rajonų savivaldybių teritorijose retai gyvenamų seniūnijų skaičius nepasikeitė (žr. 4 lent.; 1 pav.).

Šiaulių apskrities RAT gyventojų skaičius 2001–2012 metais mažėjo vidutiniškai 16,3 proc. Galima teigti, kad gyventojų skaičiaus mažėjimas Šiaulių apskrities retai apgyventose teritorijose nebuvo didesnis nei kitose teritorijose (žr. 1 ir 2 lent.), o dažnai – mažesnis. Kitaip sakant, RAT, išskyrus kai kurias seniūnijas (Tyrulių, Šaukoto, Pašvitinio), neišsiskiria spartesniais gyventojų skaičiaus mažėjimo tempais. Kai kuriose RAT gyventojų skaičiaus mažėjimo tempai yra lėtesni. Tai paaiškinama tuo, kad retai apgyventose teritorijose yra daugiau pagyvenusio amžiaus gyventojų, kurie nėra linkę emigruoti. Tačiau, kita

vertus, artimiausiais metais spartesnį gyventojų skaičiaus mažėjimą turėtų lemti (kai kuriose seniūnijose jau ir lemia) neigiamos natūralios gyventojų kaitos tendencijos: mažas gimstamumas ir didėjantis senyvo amžiaus žmonių mirtingumas.

Analizuojant teritorinį Šiaulių apskrities RAT išsidėstymą, matyti, kad svarbiausias jų išsidėstymą lemiantis veiksnys yra teritorijos atokumas: RAT nėra išsidėčiusios greta Šiaulių miesto, palei pagrindinius kelius ir savivaldybių centrus. Išryškėja dvi svarbiausios demografinės (urbanistinės) ašys: 1) palei magistralę Ryga–Šiauliai–Karaliaučius (magistralė A12); 2) palei kelią Šiauliai–Radviliškis–Panevėžys (magistralė A9) ir jo atšaką nuo Šeduvos Kėdainių link (144 kelias). Kiti veiksniai, pavyzdžiui, tokie kaip didelis teritorijos miškingumas ar pelkėtumas taip pat svarbūs, tačiau jų įtaka teritorijos apgyvendinimui yra labiau istorinė. Ji reikėsi jau seniai ir suformavo RAT, tokias kaip Gaižaičių, kurios teritorijoje negyvenami plotai užima 52 proc. seniūnijos teritorijos, Kruopių, Raudėnų, Tyrulių, iš dalies Šiaulėnų ir Šaukoto.

4 lentelė

Šiaulių apskrities retai ir potencialiai retai apgyventos teritorijos

Savivaldybė ir seniūnija	Plotas, km ² (be seniūnijų teritorijose esančių miestų plotų)	Kaimo gyventojų skaičius 2001 m. (visuotinio gyventojų ir būstų surašymo duomenys)	Kaimo gyventojų skaičius, 2012 m.	Kaimo gyventojų skaičiaus pokytis 2001–2012 m.	Kaimo gyventojų skaičiaus pokytis 2001–2012 m. (%)	Kaimo gyventojų tankumas, 2001 m., gyv./km ²	Kaimo gyventojų tankumas 2012 m., gyv./km ²
1	2	3	4	5	6	7	8
Akmenės r. sav.:							
Kruopių	131,5	1182	1054*	-128	-10,8	8,9	8,0
Akmenės	181,1	2158	1758*	-400	-18,5	11,9	9,7
Naujosios Akmenės kaimiškoji	240,6	2876	2419*	-457	-15,9	11,9	10,1
Papilės	241,4	4077	3320**	-757	-18,6	16,9	13,8
Joniškio r. sav.:							
Gaižaičių	107,6	627	533*	-94	-15,0	5,8	4,9
Rudiškių	84,8	943	835*	-108	-11,5	11,1	9,8
Žagarės	175,95	2205	1830**	-375	-17,0	12,5	10,4
Satkūnų	131,3	1716	1442*	-274	-16,0	13,1	11,0

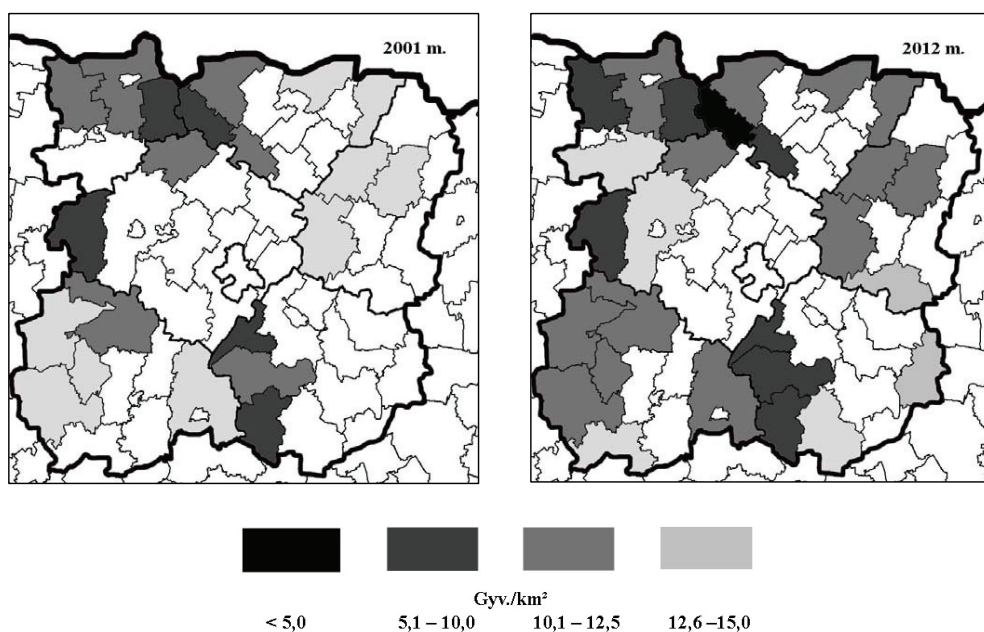
Kriukų	133,8	1773	1549*	-224	-12,6	13,3	11,6
Kelmės raj. sav.:							
Šaukėnų	253,3	3153	2686*	-467	-14,8	12,4	10,6
Kražių	256,7	3626	2925*	-701	-19,3	14,1	11,4
Vaiguvos	89,4	1250	1069**	-181	-14,5	13,9	12,0
Užvenčio	229,0	3375	2764**	-611	-18,1	14,7	12,1
Tytuvėnų apylinkių	286,5	3986	3521*	-465	-11,7	13,9	12,3
Pakražančio	158,8	2728	2235*	-493	-18,1	17,2	14,1
Pakruojo r. sav.:							
Pašvitinio	158,4	2265	1744**	-521	-23,0	14,3	11,0
Lygumų	228,7	3168	2700**	-468	-14,8	13,9	11,8
Linkuvos	163,6	2359	1984**	-375	-15,9	14,4	12,1
Rozalimo	148,5	2762	2002**	-760	-27,5	18,6	13,5
Radviliškio r. sav.:							
Šaukoto	148,8	1413	1109*	-304	-21,5	9,5	7,5
Šiaulėnų	190,6	1998	1738*	-260	-13,0	10,5	9,1
Tyrulių	90,1	1108	852**	-256	-23,1	12,3	9,5
Grinkiškio	206,2	3308	2700**	-608	-18,4	16,0	13,1
Sidabravo	145,5	2305	2000*	-305	-13,2	15,8	13,8
Šiaulių r. sav.:							
Raudėnų	202,9	1737	1397*	-340	-19,6	8,6	6,9
Šakynos	145,7	1729	1465*	-264	-15,3	11,9	10,1
Kuršėnų kaimiškoji	348,6	5670	4789**	-881	-15,5	16,2	13,8

* – 2012 01 01 duomenys;

** – seniūnijos duomenys (2012 05 01); 7 ir 8 stulpeliuose RAT priskirtų seniūnijų rodikliai paryškinti, potencialiai RAT priskirtų seniūnijų rodikliai atspausdinti paprastu šriftu.

Dabartinį teritorijos tuštėjimą iš esmės lemiančios bendrosios demografinės tendencijos ir geografinės padėties veiksnys (Šiaulių apskrities teritorijoje) tampa mažiau svarbios. Žinoma, kad nepriklausomybės laikotarpiu kaimo gyventojų skaičius Šiaulių apskrities teritorijoje iki 1995 m.ū didėjo, o vėliau didėjo tik Šiaulių rajono savivaldybės teritorijoje. Nuo

2005 m. gyventojų skaičius visoje apskrities teritorijoje mažėja, o mažėjimo tempai spartėja (Kriaučiūnas, 2010). 2011 m. Šiaulių apskrities kaimo gyventojų skaičius visose savivaldybėse mažėjo panašiai: nuo 2,3 proc. Šiaulių rajono savivaldybės teritorijoje iki 2,99 proc. Akmenės rajono savivaldybės teritorijoje (www.stat.gov.lt).

1 pav. Šiaulių apskrities retai ir potencialiai retai apgyventos teritorijos 2001 m. ir 2012 m. pagal kaimo gyventojų tankumo klases

Tyrimų duomenys rodo, kad dabartinę teritorijos apgyvendinimo struktūrą ir gyventojų tankumą atskirose seniūnijose lemia kitados buvęs teritorijos apgyvendinimo intensyvumas. Gyventojų skaičius mažėja nepriklausomai nuo geografinės padėties: tos teritorijos, kurios buvo retai apgyventos, tampa dar rečiau gyvenamomis, o teritorijos, kuriose gyventojų tankumas buvo didesnis (nors ir labai neseniai išaugęs, kaip pavyzdžiui, Šiaulių rajono savivaldybei priklausančioje „kaimiškoje“ Šiaulių priemiesčio zonoje), išlieka šiek tiek tankiau apgyventomis. Šiam procesui ilgainiui tęsiantis, daugelis Šiaulių apskrities kaimiškų teritorijų taps retai apgyventos. Tikėtina, kad per artimiausią dešimtmetį bendras apskrities kaimo gyventojų tankumas nukris žemiau 12,5 gyv./km² rodiklio.

Išvados

Pastaraisiais metais Šiaulių apskrities teritorija yra aiškiai besiformuojantis depresinis regionas: apskrities teritorijoje gyventojų skaičiaus mažėjimo tempai yra didesni nei vidutiniškai Lietuvoje. Ypač stipriai šis procesas išryškėjo pastaraisiais metais. 2010–2011 m. o gyventojų mažėjimo tempai buvo didžiausi Lietuvoje – kaimo gyventojų sumažėjo atitinkamai 3,9 ir 2,6 proc. Itin spartų gyventojų skaičiaus mažėjimą lemia emigracija. Daugumoje Šiaulių apskrities administracinių rajonų emigracija pastaraisiais metais lėmė 75–85 proc. gyventojų skaičiaus sumažėjimą, o Šiaulių mieste – daugiau kaip 97 proc.

Retai apgyventų (kaimo gyventojų tankumas mažesnis nei 12,5 gyv./km²) seniūnijų skaičius Šiaulių apskrities teritorijoje 2001–2012 m. išaugo nuo 12 iki 21. RAT skaičius išaugo. Pavyzdžiui, Pakruojo rajone 2001 m. tarp RAT nebuvo nė vienos seniūnijos, o 2012 m. jau buvo 3. Kelmės rajone atsirado 4 naujos RAT, o Joniškio – 2. Akmenės, Radviliškio ir Šiaulių rajono savivaldybių teritorijose RAT skaičius liko nepakitęs.

Teritoriškai rečiausiai gyvenama Šiaulių apskrities vieta buvo (ir yra) šiaurės rytinė, su Latvija besiribojanti jos dalis. Tai – Akmenės rajono savivaldybės teritorijos šiaurinė dalis ir Joniškio rajono savivaldybės teritorijos vakarinė dalis. Šiuo požiūriu taip pat išsiskiria Radviliškio rajono savivaldybės vakarinė dalis – Šaukoto, Šiaulėnų ir Tyrulių seniūnijos.

Dabartinę RAT sklaidą Šiaulių apskrityje lemia teritorijos padėtis miestų ir pagrindinių kelių atžvilgiu.

RAT nėra arti Šiaulių miesto, palei pagrindinius kelius ir savivaldybių centrus. Daugiausia RAT yra nušaliuose, miškingose ir pelkėtose teritorijose. Tačiau pastarųjų metų teritorijos tuštėjimą Šiaulių apskrities teritorijoje ryškiai lemia bendrosios demografinės tendencijos – gyventojų skaičius mažėja nepriklausomai nuo geografinės padėties. Tos teritorijos, kurios buvo retai apgyventos, tampa dar rečiau gyvenamomis, o teritorijos, kuriose gyventojų tankumas buvo didesnis, santykinai išlieka tankiau apgyventomis.

Įvertinus kaimiškų teritorijų raidos kryptis, akivaizdu, kad Šiaulių apskrities teritorijoje artimiausiais metais gyventojų skaičiaus mažėjimo tempai tik didės. Tai lems gyventojų amžiaus struktūros lemiamas mažas gimstamumas ir jį keletą kartų viršijantis gyventojų mirtingumas. Šiam procesui ilgainiui tęsiantis, daugelis Šiaulių apskrities kaimiškų teritorijų taps retai apgyventos. Tikėtina, kad per artimiausią dešimtmetį bendras apskrities kaimo gyventojų tankumas nukris žemiau 12,5 gyv./km² rodiklio.

Literatūra

1. Daugirdas, V. (2002). Demografinės tendencijos retai gyvenamose Lietuvos teritorijose. *Geografijos metraštis*, 35 (1-2), 184–192.
2. Daugirdas, V., Baubinas, R., Marcinkėnaitė, A. (2003). Lietuvos retai apgyvendintų teritorijų socialinės ir ekonominės būklės ypatybės. *Geografijos metraštis*, 36 (2), 137–147.
3. Daugirdas, V., Baubinas, R. (2003). The Social-economic State of Sparsely Populated Territories in Lithuania from the Point of View of Sustainable Development. *International Conference on Sustainability Indicators and Intelligent Decision: Abstracts of Papers*, p. 21. Vilnius.
4. Daugirdas, V., Baubinas, R. (2007). Retai apgyventos teritorijos Lietuvoje. 1. Teritorinės sklaidos aspektai. *Annales Geographicae*, 40 (2), p. 28–37.
5. Daugirdas, V., Baubinas, R. (2008). Retai apgyventos teritorijos Lietuvoje. 2. Socialinė ir demografinė gyventojų būklė. *Annales Geographicae*, 41 (1-2), p. 5–13.
6. Kriaučiūnas, E. (2010). Some development patterns of Lithuanian rural territories in 1990–2010. *Geopolitical studies*, 16. 199–2012.
7. Lietuvos Respublikos žemės fondas. 2011 m. sausio 1 d. (www.zis.lt/download.php/fileid/71).
8. www.stat.gov.lt

Tyrimą finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutar ties Nr. SIN-02/2012)

Peculiarities of Changes and Demographic Development of Sparsely Populated Territories in Šiauliai County

Summary

The article emphasizes importance of geographic viewpoint in analyzing sparsely populated territories (SPT) in Šiauliai County. It provides insights into the SPT development trends, the change in number of residents and the peculiarities of spatial placing. Moreover, the article points out possible tendencies of development of the county's rural territories. In recent years the number of people in Lithuania is continuously decreasing and in Šiauliai County territory the rate of population decrease is somewhat higher than the average in Lithuania. According to the data of preliminary resident and housing census of 2011 (www.stat.gov.lt), between 2001 and 2011 the population of Šiauliai County decreased by 64.3 thousand, which makes 17.4%. Higher rate of population decrease was only in Utena and Tauragė counties. In the territories of north-eastern Lithuania rapid processes of population decreasing have been observed for a long time (since the period of Soviet occupation) and this region has been the leader in depopulation processes in Lithuania, but in recent years the "leadership" is being taken over by territories that are more westwards – one of the leaders of depopulation in Lithuania is now the territory of Šiauliai County.

This process has been particularly strong in recent years: according to the data of 2010 and 2011 rural depopulation rates in Šiauliai County were the highest in all territory of Lithuania (rural population decreased by 3.9% and 2.6% respectively). Extremely rapid population decrease is driven by emigration: in recent years emigration was responsible for 75-85% of the overall population decrease in most of Šiauliai County districts and for 97% and more in Šiauliai city.

According to the data of 2012 the average density of rural population in Šiauliai County is 14.6 inhabitants/km². The lowest density of rural population in the County is in the territory of Akmenė District Municipality (only 11.5 inhabitants/km²) and the highest is in the territory of Šiauliai District Municipality (18.5 inhabitants/km²).

The article presents the results of the analysis prepared for the level of municipal economic sub-units (seniūnijos). There are 53 rural municipal economic sub-units in the territory of Šiauliai County; after performing SPT census it was ascertained that in 2001 there were 21 (out of 53 mentioned above) municipal economic sub-units with density of rural population lower than 15 inhabitants/km² in Šiauliai County territory. Out of them 12 municipal economic sub-units were SPT (density of population lower than 12.5 inhabitants/km²). By density of rural population the municipal economic sub-units were categorized as follows in 2011: there were no municipal economic sub-units with population density below 5 inhabitants/km² in Šiauliai County territory; there were 4 municipal economic sub-units with rural population density of 5-10 inhabitants/km²; 8 with rural population density of 10-12.5 inhabitants/km²; and 9 where it ranged between 12.5 and 15 inhabitants/km².

Based on the data collected by the authors, in 2012 in Šiauliai County there were 27 municipal economic sub-units with rural population density lower than 15 inhabitants/km² and 21 municipal economic sub-units that could be considered SPT (rural population density lower than 12.5 inhabitants/km²). We can see that at present time SPT of Šiauliai County are the municipal economic sub-units the population density of which remained below 15 inhabitants/km² in 2001. Thus, in those nine municipal economic sub-units where rural population density was between 12.5 and 15 inhabitants/km² in 2011 it fell below 12.5 inhabitants/km². By population density in 2012 the municipal economic sub-units distributed as follows: there was one municipal economic sub-unit with rural population density index below 5 inhabitants/km² (Joniškis District Municipality Gaižaičiai municipal economic sub-unit); the number of municipal economic sub-units with rural population density of 5-10 inhabitants/km² doubled and there were 8 of them; there were 13 municipal economic sub-units with rural population density of 10-12.5 inhabitants/km² and 6 municipal economic sub-units with rural population density of 12.5-15 inhabitants/km² (these are exclusively the municipal economic sub-units that according to data of 2001 did not fall under sparsely populated territories). It was found that the number of sparsely populated (rural population density is less than 12.5 inhabitants/km²) municipal economic sub-units in Šiauliai County territory increased from 12 to 21 over the period from 2001 till 2012. The number of SPT increased in such municipalities as Pakruojis (in 2001 there were no SPT and in 2012 there were 3 sparsely populated municipal economic sub-units in this municipality), Kelmė (+4 SPT) and Joniškis (+2 SPT). Meanwhile the number of SPT has not changed in Akmenė, Radviliškis and Šiauliai district municipalities. Territorially sparsely populated place in Šiauliai County was (and still is) the north-eastern part of the county, which is bordering Latvia – the northern part of Akmenė District Municipality and the western part of Joniškis District Municipality. Moreover, similarly complicated situation is in the western part of Radviliškis District Municipality: Šaukotas, Šiaulėnai, and Tyruliai municipal economic sub-units.

From 2001 to 2012 population numbers in sparsely populated territories of Šiauliai County were decreasing by 16.3% on average. The decrease in population numbers in SPT of Šiauliai County was not higher but often lower than that in other territories. Thus SPT (except for some municipal economic sub-units, namely Tyruliai, Šaukotas, Pašvitinys) do not stand out by rapid rates of decrease in population and in some SPT rates of depopulation are slower. It is explained by the fact that SPT have greater proportion of elderly residents who are less inclined towards emigration. However, in the next few years a more rapid depopulation should be driven (and in some municipal economic sub-units is already being driven) by negative

tendencies of natural change in number of inhabitants: low birth rate and increasing mortality of elderly residents. The current expansion of SPT in Šiauliai County is dependent on proximity of cities and main roads: there are no SPT in Šiauliai city surroundings or close to the main roads or municipality centres. Most SPT are located in remote, forestry and marshy territories. However, depopulation of Šiauliai County during the recent years is essentially determined by the general demographic trends all over Lithuania. Population decreases regardless of the geographic location: the territories which were sparsely populated in the past become even less populated, while the territories which used to have higher density also become less densely populated, though remain still relatively densely

populated. Looking at the trends of development of rural areas, it is obvious that in the forthcoming years the rate of population decline will only increase in Šiauliai County. And this population decline is going to be influenced by population structure by age, which is closely connected with low birth rate and mortality rate exceeding it twice. In the long-term the continuation of this process will result in the majority of rural areas in Šiauliai County becoming sparsely populated. It is likely that over the next ten years the county's rural population density will fall below 12.5 inhabitants/km².

Keywords: rural residents, sparsely populated territories, decreasing number of inhabitants, geography of inhabitants.

Straipsnis recenzuotas

Straipsnis gautas 2012 m. rugsėjo mėn., straipsnis priimtas 2012 m. lapkričio mėn.

The article has been reviewed

Received in September 2012; accepted in November 2012.